

HAGYOMÁNY

Szükségünk van-e a hagyományra a harmadik évezredben?¹

„Amikor egy ledöntött nemzet újjá akarja magát építeni, szüksége van inkább, mint valaha, a hagyomány minden porszemecskéjére.”
(Kodály Zoltán)

I. Sokat beszélünk a hagyományról, de nem biztos, hogy mindig és mindenki tudja, miről van szó. Az újságokban olvashatunk hagyományos kultúráról, hagyományos társadalomról, hagyományos technológiákról, hagyományos értékrendről, és ezekben az új szóösszetételekben a *hagyományos* általában régiest, esetleg túlhaladottat jelent, legtöbbször ebben az értelemben használják. Az elmúlt évtizedekben a politika is beleszólt, vagy legalábbis rányomta bélyegét a hagyománnyal kapcsolatos megítélésekre, és mivel a hagyományos jelző nem volt egyértelműen pozitív, vagy legalábbis nem volt elég pozitív, ezért elégették a „haladó” jelzőt. Gondolom azért, hogy szalonképessé tegyék, akárcsak – erre a hazafias Népfrontban is bőven találhattunk példát – a hazafiság szó elé kellett biggyeszteni a „szocialista” jelzőt. Az Új Magyar Lexikonban pedig – *horribile dictu* – a „haladás-ellenes” hagyomány fogalmával is találkozhattunk. Még példát is hoz a Lexikon erre a képtelenségre: a sovinizmus.

Újabbban – ha nem is mindenhol – mintha kevésbé lenne gyanús a hagyomány kifejezés, legalábbis az újságokban nyakra-főre használják a *hagyományteremtés* kifejezést, ami ugyan fából vaskarika, mert a hagyományt nem teremtik, hanem jobb esetben teremtődik. A kifejezés felkapottsága mégis azt jelzi, hogy egyre többen vannak, aki a hagyományban értéket látnak.

Ha a szó történeti gyökereit keressük, alighanem a XIX. század első felének nyelvújítása felé kell tekintenünk. Én legalábbis 1826-ban, Kőlcseynél találkoztam először ezzel a szóval, és egy kicsit jelképesnek is érzem, hogy ebben az összetételben: „*nemzeti hagyomány*”.

Lássuk ezek után, hogy a szakirodalomban hogyan értelmezik ezt a kifejezést, illetve fogalmat.

A Magyar Nyelv Értelmező Szótára azt írja a hagyományról: „*Régebbi korokból, néha írott feljegyzésekben fennmaradt, de többnyire íratlanul (szájhagyomány), nemzedékről nemzedékre szálló és a közösségen továbbra is érvényesülő szokás, ízlés, erkölcs, felfogás.*” Ebben lényegében benne van majdnem minden hagyományra jellemző ismérv.

Ballagi Mór azt írja 1867-ben a hagyományról: „*Nincs leírva, hanem szóbeli előadás útján száll nemzedékről nemzedékre.*” „*Bevett szokás*” – teszi hozzá egy másik értelmezésben.

A Révai Nagy Lexikon szerint: „*Nemzedékről nemzedékre öröklődik, szájról szájra száll.*”

Az angol lexikonok a *traditio* címszó alatt rendszerint a szóbeliséget, és a nemzedékről nemzedékre való átadást, az időbeliséget értik. Ugyanígy értelmezik a román lexikonok is. A német lexikonokban új elem az *értékesnek tartott* kulturális kincsek továbbadása, és az *erkölcsi normák* hangsúlyozása.

A Magyar Néprajzi Lexikon szerint a hagyomány: „*Közösségi magartásformák és objektívizációk nem örökletes programja, a kultúra invariáns-rendszere, a kultúra grammatikája.*” A szócikket fogalmazó Istvánovits Márton fontos megállapítása, hogy „*a hagyomány jelenléte emberi kö-*

¹ Elhangzott 2000. július 13-án, Hajdúdorogon, a XIII. Onkéntes Néprajzi és Nyelvjárási Gyűjtőtálatkozón.

zösségek létének feltétele, az élők világában egyedül emberi közösségek sajátja, amennyiben ezek élettevékenységét a genetikai kódokban rögzített programokon túl olyan szimbolizált jelrendszerek irányítják, amelyek a megtanulás-elajátítás folyamatában válnak a különféle közösségek tagjainak birtokává, szervezik ezek viselkedését.” „A hagyomány nem egyéb, mint szimbolizált jelrendszerek összessége.”

II. Ezek a megfogalmazások – amelyek nyilvánvalóan korántsem merítik ki a témával kapcsolatos irodalmat, csupán szemelgetnek belőle – minden esetre felvetnek néhány kérdést.

1. *A szájhagyomány és az írásbeliség viszonya.* Az irodalmi megfogalmazások többsége szerint az a hagyomány, ami nincs leírva. Általában a népek történelmének kezdetében gyökerezik a hagyomány. Apáról fiúra szálló dal, formakincs, magatartás- és szokásforma. Hagyomány tehát minden, ami a népelettel összefügg, de nem került lejegyzésre. Ezek a megfogalmazások fölvetik a kérdést: attól, hogy lejegyezzük az eseményt, a fogalmat, a jelenséget, vajon megszűnik, mint hagyomány? Ha felvesszük magnóra a népdalt, videóra a néptáncot, kikerül ebből a fogalomkörből? Vajon a vallási hagyomány megszűnt létezni azzal, hogy a Szentírásba foglalták?

A hagyomány szellemi örökség. Ez igaz, de vajon mi változik, ha leírjuk, lerajzoljuk, film-szalagra vesszük? Egy falu története a hagyományban is él, az öregek a maguk módján tudták a falujuk történetét. Ennek klasszikus formája a szájhagyományban élő helytörténet. De ha egy tanár leírja és könyv-alakban megjelenteti, akkor az megszűnik, mint hagyomány? Nem hiszem, talán csak egy másik kategóriába, másik dimenzióba kerül. Nyitott kérdések ezek!

2. *A hagyomány és a közösség viszonya.* A szellemi örökség lehet családi hagyomány, hiszen történelmünk során nálunk is sokáig a szájhagyományban élt a családfa, a genealógia. A honfoglalást követő századokban szokásban volt ez a köszönési forma: ki vagy és kik atyáid? És aki nem tudta felsorolni legalább hetedziglen a felmenőit, arról kiderült, hogy nincs tisztában a származásával, hiányos a szellemi öröksége, *nincs hagyománya*. A család hagyománya fontos része az identitásnak. Bárki meggyőződhet róla, hogy gyermekeink milyen érdeklődéssel kísérik az általuk ismert családtagok általuk ismeretlen elődeiről szóló információkat.

Vannak *csoporthagyományok*: egy település, falu, vagy város közös, csak rájuk vonatkozó és csak általuk ismert – elsősorban számukra fontos – hagyományos ismeretanyaga. Ugyanigy létezik *nemzeti hagyomány* is. De vajon hol a határ a történelem, mint hagyomány és mint tudomány között? Szűcs Sándor által a régi sárréti életéről gyűjtött anyag, a régi pásztorok, pákászok, garabonciások elbeszélései megkövült hagyománynak tekinthetők-e a neves néprajzgyűjtő műveiben?

3. Nagyon fontos, hogy *milyen közösségben* él a hagyomány. A moldvai csángók anyanyelvükön ma sem tudnak írni-olvasni, hiszen nincs magyar iskolájuk. Náluk a hagyományos műveltség a szóbeliség szintjén öröklődik apáról fiúra, de ez nem valami sajátos etnikai jellegzetesség, hanem nyomorúságos társadalmi-politikai helyzetükből, sanyarú kisebbségi sorsukból következik. Vajon amikor lejegyezzük hagyományaikat és tanítjuk azokat, megváltozik hagyomány-jellegük?

III. Nagyon tanulságos, hogy a különböző tudományágak művelői miként értelmezik a hagyomány fogalmát. Attekintve a rendelkezésünkre álló szövegeket, meglepődéssel tapasztalhatjuk, hogy a szerzők általában *nem foglalkoznak* a hagyomány definiálásával. Nyilvánvalóan természetesnek veszik, hogy mindenki tudja – vagy azt hiszi, hogy tudja – mi a hagyomány. Még Györfly István is megelégszik azzal (Néphagyomány és nemzeti művelődés című könyvében), hogy „hagyományon általában az elődeinktől ránk maradt szellemi javakat értjük”. „A népelet iratlan törvényeit” tekinti tehát hagyománynak.

Kósa László sem törekszik *Hagyomány és közösség* című könyvében a hagyomány fogalmának pontos tisztázására. De Tarján Gábor *Mindennapi hagyomány* című, oly sok fontos dolgot tartalmazó könyvében is túllép azon, hogy megfogalmazza mi is a hagyomány.

Ezek a szerzők a *hagyományon* – közvetve és értelemszerűen – a folklór, a néprajz és a népelet különböző elemeit értik. Az anyagi kultúra részeit, a népművészet dolgait és a folklór világába tartozó területeket csaknem kizárólag a hagyomány *szinonimáiként* használják.

Andrásfalvy Bertalan például igen sokat foglalkozik a hagyománnyal, annak szerepével és továbbélésével, de ő sem definiálja a fogalmat.

Miért e feltűnő tartózkodás? Egyrészt nyilvánvalóan azért, mert a közismert, ám elvont fogalmakat nehéz meghatározni, egyszerűbb ha úgy tekintünk rájuk: úgy is mindenkik tudja miről van szó. Gondoljunk csak a *szép* fogalma körüli évezredes, vagy a *magyar* fogalmának meghatározásával kapcsolatos évszázados vitákra. A másik ok lehet a hagyomány fogalmának az utóbbi évtizedekben a politika által befolyásolt megítélése. A diktatúra időszakában megélhették a *hagyományos és a korszerű* ellentétbe állítását. Ez a felfogás a hagyományt állandónak tekinti, amivel szemben áll az állandóan megújuló, a korszerű. Vagyis politikai indítástú értékítéletek részévé vált a hagyomány fogalma, ami semmi esetre sem csábította a kutatókat az egyértelmű meghatározásra.

IV. Hogyan működik és milyen tulajdonságai vannak a hagyománynak?

A néprajzi szakirodalom, mint említettük, egyértelműen a *szóbeliséget* hangsúlyozza ugyan, de nincs olyan egyértelmű állásfoglalása, hogy a leírt hagyomány többé nem hagyomány. Azt sem vizsgálja, hogy az „írott hagyománynak” mi is a szerepe a hagyományozásban. Az írásbeliség és a szóhagyomány viszonyával talán Honti János foglalkozott a legrészletesebben és megállapítja, hogy a *kettőt nem lehet egymással egyértelműen szembe állítani*. Goldenwiezer szociológus 1921-ben, Londonban megjelent művében a kultúra „tartósságát” a hagyomány szerepével indokolja. Honti János ugyanakkor hangsúlyozza a néphagyomány nagy mozgási szabadságát, ami mindenfajta *lerögzítetlenségéből* fakad, minek következtében *nincsenek terjedési korlátai*, a nyelvhatárok nem állják útját. Ugyanezt állapítja meg Gaál Károly, Bécsben élő néprajzkutató, aki szerint az Alpokból keletre folyó vizek mentén élő halfogási módok nem attól függnek, hogy magyar, osztrák, horvát vagy éppen szlovén e a halász, hanem hogy a víz alsó-, közép-, vagy felsőfolyás jellegű szakaszán akarja-e megfogni a halat. Hasonló következtetésekre jutott Gunda Béla is, a Gyalui havasok román és magyar népének gyűjtőgetető tevékenységét vizsgálva.

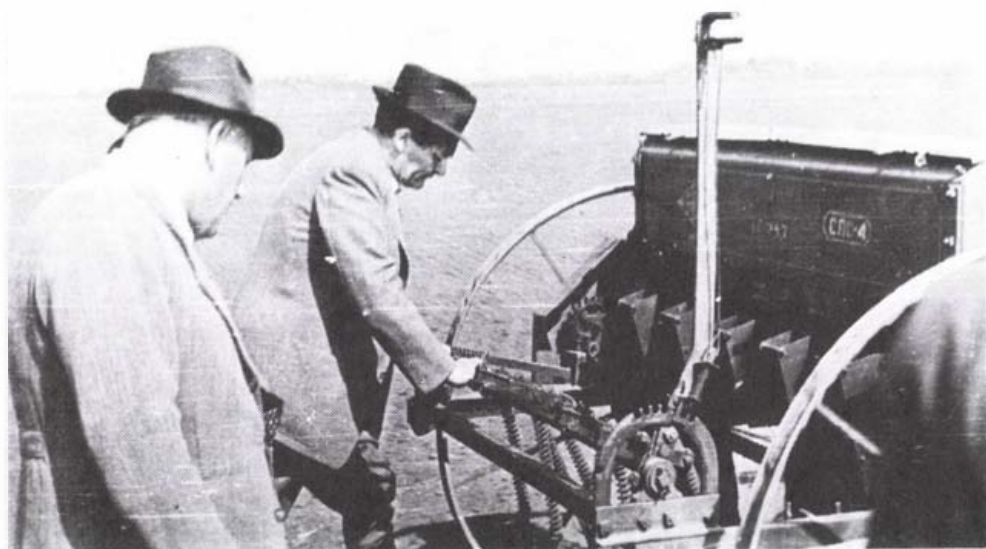
A szellemi hagyomány fennmaradásában ugyanakkor nagyon fontos, hogy *szellemisége* legyen – vallja Honti –, ami lehet vallási, vagy lehet nemzeti. Ez a szellemiség adja meg a hagyomány lényegét, ettől van, hogy *„a magyar vagy a görög hagyomány többet jelent, mint a hagyomány megnyilatkozásának nyelvét, vagy fellelésének helyét.”*

A svéd Erixon az *öröklődés* jelentőségét hangsúlyozza a hagyományban, azonban az oldalról jövő, és a csoport tagjai közötti kisugárzások és hatások is fontosak. E nélkül – írja – a jelenség családi tulajdonsággá és nem társadalmi hagyománnyá válna.

Többen foglalkoznak a *hagyomány állandóságával*. Egy XIX. század végi amerikai szociológus, Sumner egyenesen a *„hagyomány fogságában élő társadalom”*-ről beszél, és annak a veszélyéről, hogy a szokás, összefonódva a hagyománnyal *„olyan erős korlátozó elemmé válhat, mely előre meghatározott útra vezeti a társadalmat és elnyomja a szabadságot.”* Nem nehéz felismerni ebben a megfogalmazásban a liberális gondolkodás jelenkori eltévelyedéseinek magvát.

Ezzel szemben Varga László, a magyar népi építéssel kiváló kutatója éppenséggel úgy fogalmazott, hogy a hagyomány merev és változatlan szemlélete ellentmond a hagyomány lényegének, hiszen *„a hagyománynak is volt valamikor kezdete, a hagyomány is elévül egyszer és el is hal.”*

Ezt a szemléletet, miszerint a hagyomány nem merev, hanem maga is változik, erősíti Csisztoz Kirill (ukrán vagy orosz) néprajzkutató kitűnő megállapítása. *„Egy falu hagyományos viseleténél az asszonyok tucatjai hordanak egyforma szabású viseletet hasonló díszekkel, anélkül, hogy két egyforma öltözetet találjanak. Nem másolatok ezek, hanem variánsok. A falusi ünnepeken ezek az asszonyok egészen mások, mint ma egy-egy népi együttes tagjai, akik egységes, uniformizált viseletet hordanak, ezért inkább katonaságra, vagy tűzoltóságra emlékeztetnek. Mindig éltek az egyéniesítő variánsok, a meglehetősen merev hagyományok között is. Ha a régi falusi utcán azonos típusú épületek sorát látjuk is, sokkal jobban kiismerjük magunkat, mint ma valamely új lakónegyedben. A falu hagyományos házai gyakran egyazon típusú épületek, de nem másolatok, hanem egymás változatai. A népi kultúra valódi történetében tehát az etnikus hagyomány az urbanizálódás előtt a helyi hagyományok variálható tömegeként létezett.”*

A makói hagymatermelés hagyományos technológiáját a nagyüzemekben is érvényesítették, a különböző sikerrel történő gépesítésnél is figyelembe vették. A képen Erdei Ferenc egy szovjet gyártmányú dughagymavető gépnél az 1960-as években.

V. A hagyomány fogalmát és jelenségét természetesen nem szűkíthetjük le a népművészetre és a folklorra. Sok más hagyomány is van, illetve az élet sok más területének is van hagyománya. Ha a hagyományt mint környezetformáló tevékenységet, az ember és a környezet összhangjának feltételét és biztosítékát értelmezzük, akkor különösen szóba jönnek más területei. Próbáljuk meg ezek közül néhányat számba venni.

1. *A hagyományos gazdálkodás területén a hagyomány nem elsősorban a bivallyal húzott fakékét, a kendőből való vetést, vagy a rideg állattartást jelenti, ez ugyanis az adott korhoz kötődő technikai állapot. A hagyományos gazdálkodásban számunkra inkább az a fontos, hogy miként alakultak ki az olyan termelési körzetek, mint a kalocsai paprika, a makói hagyma, vagy a tokaji borvidék stb. Ezek egyrészt nyilvánvalóan azért jöttek létre, mert az adott tájon sikerült a földrajzi, az éghajlati, a piaci és a társadalmi feltételekkel összhangba hozni a termelés módját, és így tudtak optimális technikát, fajtát, technológiát létrehozni, fenntartani és tökéletesíteni. Andrásfalvy Bertalan mutatta ki a Sárközben a középkori és a török uralom alatti ártéri gazdálkodás lényegét. Nem gátak közé szorították a folyót, hanem célszerűen kialakított és fenntartott ágakba, holtágakba, fokokba eresztették a vizet. A folyó és a szántóföld közé nem húztak gátat, élő és célszerű kapcsolat volt a víz és a föld között. Akkoriban nem is lehetett árvízről beszélni, hiszen a tavaszi és a nyári nagyvizek megtalálták a rendeltetészerű helyüket. Engedték, hogy a folyó éljen és lélegezzon. Olyan rendszer volt tehát századokkal ezelőtt vizeink környékén, ami Hollandiában a mai napig elevenen él. Hasonló jelenséget mutat be Timaffy László is a Szigetköz népeletéről írva: az ember és a víz célszerű együttélését, ami csak a nemzedékeken keresztül összegyűlt és átörökített tapasztalatok hagyományozódásával volt elképzelhető. A körülményekhez való célszerű alkalmazkodást jelenti tehát ebben az esetben azt, amit hagyományos gazdálkodásnak nevezünk.*

2. *A hagyományos építkezésnél is a célszerűség, az adottságokhoz való igazodás a lényeg. Falusi épületeink nagyszerű találmánya a tornác. Ha belülről nézzük kint, ha kívülről nézzük bent van egy olyan hely, amit nem kell fűteni, de fedél alatt, védetten található. A másik praktikum az olaskertek rendszere. Cegléd, Nagykőrös táján, a Tápíó mentén és még számos helyen a falvakat olaskertek, szálláskertek gyűrűje vette körül. Itt tartották a „heverőt” (tehát a nem igazított és nem fejt) nagyállatokat, nem pedig benn, a faluban lévő telken. Ma, amikor a paraszti gazdálkodás ismét kiteljesedik, az olaskertes településszerkezet célszerűen kínálko-*

A hagyományos falusi ház jól alkalmazkodott a korabeli adottságokhoz és igényekhez, célszerű volt anyagában és funkciójában egyaránt. Sárréti tájház Fülén, 1989-ben. (Lukács László felvétele)

zik a házkörüli állattartás környezetszennyezési problémáinak megoldására. A falusi építészetben olyan jelentősége is volt a hagyománynak, hogy abban mindenki el tudott igazodni, megtalálta a számára legmegfelelőbb változatot. A falusi házak építésének minden falubeli mestere, vagy legalábbis ismerője volt. Mint a művészettörténet zárt korszakaira jellemző, aki építkezett, ebben a stílusban gondolkodott. Életformája ezt tette indokolttá, ebben a környezetben kialakult ízlése ezt tartotta szépnek. Eszébe sem jutott, hogy ne így építse fel a házat. A hagyomány biztonságot jelentett számára, amelyben az ügyefogyottabb ember is el tudott igazodni, nem kellett mindenkinek egyéni ötletessége vagy ötlettelensége, ízlése, vagy ízléstelensége szerint építkeznie.

3. *Hagyományos társadalmi szerveződések.* A XIX. század második felétől alakultak ki hazánkban is erőteljesebben a civil szervezetek különböző formái. A vallási, társadalmi, gazdasági és kulturális alapokon formálódó szervezetek célszerűen tagolták a társadalmat, hasonló érdeklődésű és érdekelttségű közösségeket hoztak létre. 1948 után a diktatúra elsöpörte ezeket a hagyományos társadalmi szervezeteket, most kell működésüket újból feltámasztani. A civil társadalmi szerveződéseknek volt belső önkormányzatuk, az emberi szolidaritás tartotta őket össze, az, hogy az emberek megbíztak egymásban. Fontos, hogy megismerjük ezeknek az egykori helyi szervezeteknek a szellemiségét, és magunkba szívjunk belőle annyit, amennyi szükséges, hogy érzéseinket, gondolatainkat ehhez igazítsuk, ha – a mottóként szereplő Kodályi gondolat értelmében – újjá akarjuk építeni társadalmunkat.

4. *Helytörténeti hagyományok.* A hely ismerete rendkívül fontos, ha a pedagógus közelebb akarja hozni a diákokhoz a történelmi eseményeket, a köztörténetet. A helytörténet az országos történelem hajszálygyökérzete, amelynek számottevő eleme a szájhagyomány. A szülőföldhöz való kötődés erősítése érdekében is fontos volna, hogy minden település ismerje meg múltját, s látható jelekkel örökítse meg annak emlékeit.

Összefoglalóan megfogalmazhatjuk, hogy a hagyomány elsősorban nem formai elemeket jelent, hanem a célszerűséget, a földrajzi, társadalmi, természeti körülményekhez való alkalmazkodást. Magyarán az *egyen és környezete optimális viszonyát* jelenti a hagyomány.

VI. Milyen jelentősége lehet a hagyománynak a XXI. században, vagy ha úgy tetszik, a harmadik évezredben? Elsősorban talán az, hogy a hagyományban kereshetjük és találhatjuk meg a *kollektív értékek folytonosságát*. A természetes, belső törvényei szerint fejlődő társadalom,

akármilyen külső, idegen hatások érik is, békés, civilizált körülmények között fel tudja dolgozni ezeket, és hagyományaiiba építve képes megvalósítani szerves fejlődését.

A mi népünk számára, amely rengeteg külső hatásnak volt (és van) kitéve, és a változások rendszerint véres megrázkódtatások között következtek be, különösen fontos, hogy visszakanyarodjon a hagyományaihoz, hogy a folytonosságát megőrizze, identitását megvalósítsa. Ezért írja Kodály Zoltán, hogy *„amikor egy ledöntött nemzet újjá akarja magát építeni, szüksége van inkább, mint valaha, a hagyomány minden porszemecskéjére. Hogy tudja, mi vagyok, honnan jöttem.”*

Az elmondottakból következik, hogy ma a hagyomány egyik legfontosabb jelentősége a társadalom, a nemzet identitásában játszott szerepe. Utalnak erre a már idézett szerzők is. A svéd Erixon szerint a hagyomány tulajdonképpen *társas gondolkodásmód*, Csizstov szerint pedig *kollektív emlékezet*. Líraiabban fogalmazta meg Németh László: *„A népek emlékezete a hagyomány. Egy nemzet válasza életkörülményeire.”*

Vagyis: a hagyomány a földrajzi, társadalmi, politikai alkalmazkodás során nemzedékről nemzedékre adott és felhalmozódott ismeret, tapasztalat, emlékezet. Bizonyára nem véletlen, hogy az identitásukban oly erős skandináv országokban van egy külön tudomány, amely a hagyománnyal foglalkozik. Ez a *folkminnesforskning*, vagyis népemlékezet-kutatás. Milyen fontos lenne ez a mi nemzetünk számára, amelynek minden harmadik tagja ma a határainkon kívül él!

Ez a kollektív emlékezet nyilvánvalóan szelektál. Befogadja azt, ami a közösség, a nemzet fennmaradása szempontjából fontos, és kiejti a lényegtelent, a haszontalant, a károsat. A hagyománynak ezt a tulajdonságát ismerte fel Gunda Béla, amikor úgy fogalmaz, hogy a hagyomány nem csak az ősiséget fejezi ki, hanem a nép, a közösség által befogadott, életformájába illesztett, nemzedékről nemzedékre adott jelenségek – és tegyük hozzá: tapasztalatok – fogalmát is. *„A nagy népi kohó izzásában hagyományossá ötvöződik az új is”* – írja.

A nemzet emlékezete természetesen működhet jól is, rosszul is, miképpen veszélyt jelző, önfenntartási reflexeink is ki-kihagyhatnak. De ami „hagyománnyá ötvöződött” a népi emlékezet kohójában, az mind arra szolgál, hogy *növelje a közösség, a nemzet, vagy a népcsoport túlélésének esélyeit.*

Halász Péter

Ormós Zsigmond hagyatéka

Ki is volt Gaál Sándor? Szakmai körökben – fizikusok között is – máig ismeretlen lenne, ha Bodó Barna nem hozza vissza a méltatlan feledésből. Pedig csak 1972-ben halt meg Sepsiszentgyörgyön, ahol élete utolsó évtizedeit töltötte. Sokan emlékeznek még a „bogaras” öregúrra, aki mindenben elütött környezetétől. Ha jól emlékszem, Sombori Sándor rajzolta meg alakját a megyei napilapban – úgy hiszem, még a *Megyei Tükör*ben –, de ez alig jutott túl Háromszék határára. Írói tollra érdemes figura volt: remeteéletet élt egy szakiskola szolgálati lakásokból álló tömbjének elhagyatott, inkább lomtárnak beillő szobájában. Egyébként „rendes” polgári állása volt a Helyiipari Vállalatnál, majd később nyugdíjas lett. Még hogy tudós lenne? Fizikus, atomfizikus, aki a szakma világhírességeivel versengett valaha? És egyben-másban meg is előzte őket? Ne tessenek minket bolondítani!

Bodó Barna a temesvári Művelődési és Tudományos Szabadegyetem magyar nyelvű előadássorozata keretében állította vissza jogaiba a mellőzött tudóst. Nem félek a minősítéstől, Gaál Sándor fizikus felfedezésével méltán kiérdemelte. Az utód – Bodó Barna is fizika szakot végzett Temesvárott, szakmájában is figyelemre méltó írásokat közölt, noha pályája, különösen 1989 után, a közéleti szerepvállalás felé fordult – szintén megemlítette a remetesség „romantikáját”, de elsősorban nyilván a fizikusi teljesítményre összpontosított.

Gaál Sándor a Küküllő mentén, Gógánváralján született, 1885-ben. A hadmérnöki akadémiát Bécsben végezte, majd végigszolgálta az első világháborút. Az összeomlás után hazatért

Erdélybe, Déván telepedett le, ahol műszaki vállalkozásba kezdett. Első tudományos dolgozatát harmincéves korában szerezte német nyelven, a „láthatatlan útegek felderítését szolgáló készülékről”. 1915-öt írunk, dúl a világháború, a hadmérnök magától értetődően tüzérségi témához nyúl. Elküldi a százoldalas tanulmányt Berlinbe, az egyik céghez. A válasz: elutasítás.

Csalódik a felfedező fizikus? Hiszen akkor és még jó ideig Berlin a fizika fellegvára. Majdnem egy évtizedig nem ír újabb dolgozatot (vagy legalábbis nem tudunk róla). De dévai vállalkozóként, tehát a napi betevő falat megkeresése mellett, tovább elmélkedik a fizika nagy problémáin, különösen az atommag-hasadáson és a relativitáselméleten. Tehát lépést tart a tudományos világ fejlődésével. Mэгhozzá az élvonalban. Bármennyire istenkísértésnek tünethetik: meg is előzte a korszak nagy amerikai fizikusát, Ernest Orlando Lawrancel, aki felfedezte a ciklotronot, és ennek segítségével mesterséges radioaktív izotópokat állított elő. A lexikonok ezt a felfedezését 1930-ra teszik. Gaál Sándor elképzelését már 1929-ben írásba foglalta. Lawrance jutalma a fizikai Nobel-díj volt, 1939-ben. Gaál Sándor maradt a dévai sötét ismeretlenségben.

Innentől szóról szóra idézem Bodó Barnát; szakszerű, roppant tömör szövegét meg sem kíséreltem feloldani:

„Gaál Sándor a *Die Kaskadenröhre. Ein Beitrag zum Problem der Atomkern-Zerstrümmung* (A kaskádcső. Hozzájárulás az atommagroncsolás problémájához) című dolgozatában a ciklotron megoldását vázolta fel, csaknem tökéletesen. A *Zeitschrift für Physik* válasz-levelezőlapja (1929. május 6.) a dolgozat vételét nyugtázta. Egy hónap múlva a kéziratot visszaküldték azazal a megjegyzéssel, hogy a kérdést már 1928-ban Wideröe megoldotta. A szerkesztőség azonban tévedett. Wideröe a lineáris gyorsító elvét ismerte fel. Gaál Sándor 1929-es dolgozata teljesen eredeti megoldás volt!

A dolgozat az 1950-es évek elején újból szakember kezébe került: Gaál elküldte a Bolyai Tudományegyetemre, T. T. Vescan professzornak. Fennmaradt a professzor válasza, amelyben hangot ad meggyőződésének, hogy a prioritás Gaált illeti, és ezt nemcsak magánvéleményként hangoztatja, de publikálja is: a Lawrance-féle ciklotront „az erdélyi Gaál Sándor mérnök jóval hamarabb elképzelte».

Fennmaradtak Gaál Sándornak más dolgozatai is. 1927-ben küldte el a *Die Naturwissenschaften*-nek az *Eine neue Prüfungsmöglichkeit der Relativitätstheorie* című rövid közleményét (ez idáig mindössze ennek a megjelenéséről tudunk), amelynek témája élete végéig foglalkoztatta. Később már nem a relativitáselmélet igazolásának kérdése izgatta, hanem elméleti megállapításokat tesz. *A lineáris áthelyeződés fizikai jellemzői* című dolgozatában annak a kimutatására vállalkozik, hogy a Lorentz-transzformáció független a relativitáselvtől, és hogy három, az oksági elvet reprezentáló formális axiómából tisztán és egyszerűen levezethető.

A Bauer Gusztávval közösen kidolgozott univerzális forgódugattyús készülékük találmányi szabadalmat kapott. Készülékük a Wankel-motorhoz hasonlítható, de nemcsak motorként működhet, hanem szivattyúként és kompresszorként is.”

Bodó Barna előadásának teljes szövege megjelent nyomtatásban is, a szabadegyetemi előadásokat közreadó *Kilító* című kiadványban, ennek második kötetében, 1982-ben. Toró Tibor akadémikustól tudjuk, hogy évtizedeken át a temesvári műegyetem valósággal magához vonzotta a reáliákat tanulmányozó erdélyi magyar főiskolásokat. Természetes, hogy a fizikai tárgyú, egy-egy jeles fizikust bemutató előadásra elsősorban a fizikushallgatók mentek el. Ilyenképpen kapott az elfelejtett Gaál Sándor helyet a magyar szakmai köztudatban Erdélyben.

Kolozsvárott a Gaál Gábor Kör fiatal költők, írók és irodalom iránt érdeklődők, diákok és munkásifjak találkozóhelye volt kezdetektől fogva. Temesvár önképzőkörei – akárcsak a város tudományossága – elsősorban a reáltudományokat karolták fel. Nem kizárólagosan, hiszen a *Látóhatár*, amely 1974-től 1984-es betiltásáig a Diákművelődési Házban tartotta összejöveteleit, az irodalom és tudományok minden területe és kérdése előtt nyitott volt, az egyetemisták versek, elbeszélések, esszék, tanulmányok fölött vitatkoztak. Meghívtak a körbe írókat, művészeket, szerkesztőket, tudományos kutatókat. Leggyakoribb diákszereplői közül nem egy azóta az erdélyi magyar irodalmi és közélet vezető személyiségévé lett. Bakk Miklós,

Salat Levente, Toró T. Tibor, Visky András és mások (nem célozom semmiféle névsorolvasás, a neveket csak jelzésnek szántam, egy-egy irányzat, érdeklődési kör érzékeltetésére).

Humán értelmiségiekre vall, hogy a *Látóhatár Kör* minden esztendőben „kirándulásokat” rendezett a történelembé és a művelődéstörténetbe: csoportosan felkeresték Temesvár műemlékeit, a jelesebb épületeket, a hajdani magyar írók, közéleti személyiségek sírját, szobrát (már akinek akkoriban szobra állhatott a Béga partján). Ha nem állott szobruk, a látogatás a fájó hiányt tudatosította. Alighanem ezek a néma tüntetések is siettettek a kör betöltését a nyolcvanas évek közepén, az újabb román nacionalista hullám elindulásakor.

Időben előbb, 1968-ban indult a szabadegyetemi előadás-sorozat, a *Kisenciklopédia*, amely – mivel szövegei nyomtatásban is megjelentek – egyben könyvsorozattá vált. A *Kilátónak* két kötetet jelent meg a nyolcvanas évek elején, az elkészült harmadik és negyedik kötetet a cenzúra elutasította. A *Kilátót* dr. Matekovits György fogorvos szerkesztette, aki ajánlásában hangsúlyozta, hogy a szabadegyetem a magyar nyelvű önkifejezés fóruma olyan értelmiségiek számára, akik mindennapi munkájukban, foglalkozásuk jellege szerint románul fogalmaznak, és így óhatatlanul gyengül az anyanyelvi tudásuk; a nyomtatott szövegek megint csak a magyar nyelvápolás iskolái, azon a nyelven szólnak a tudományokról, a kutatásról, amelyen letisztulnak a gondolatok és nem kell fordítani azokat.

Matekovits György társadalmi rangja szerint vezető oktatója volt a szabadegyetemnek, a *Kilátót* pedig együtt szerkesztette Mandics György költővel, a *Szabad Szó* művelődési rovatának vezetőjével. Ők ketten nem először találkoztak a nyomtatott betűk világában. Mandics, akkoriban még a *Facla* nevű temesvári könyvkiadó magyar felelőseként gondozta Matekovits doktor népszerű tanácsadó könyvét, a *Fogas kérdéseket* (1977). Az egyetemi adjunktusnak azóta újabb kötetei jelentek meg a szakmájáról, román nyelven – románul ad elő az egyetemen –, és egy magyar nyelvű munkája 1999-ben: *Fog- és szájbetegségek megelőzése*.

Műszaki és tudományos kérdések térnek vissza leggyakrabban a *Kilátó* két kötetének lapjain, számítógépekről, vegyipari távlatokról, robotokról, atomreaktorokról, korszerű gépgyártásról mondanak el fontos, az avatatlannak újnak tetsző dolgokat a szerzők, de találkozhatunk aggodalmas egészségügyi gondokkal, a földrengéskutatás vagy a talajvízdzúsítás helyzetével, feladataival, kevésbé irodalmi, esztétikai témákkal. Ez utóbbiról Mandics György tartott, terjedelmében minden más előadást meghaladó „nyílt leckét”, matematikai képletekkel, számsorokkal, idézetekkel, a strukturalizmus minden vizsgálódási módszerével támasztva alá nézeteit az „esztétika forradalmáról”. A lenyűgözően érdekes, nem ritkán vitára ingerlő előadást talán meg se lehetne érteni egyszerű hallás alapján, ezt olvasni is kell, elmélyülni benne, eltűnődni fölötte, hiszen Mandics bevallott célja, hogy átalakítsa felfogásunkat a művészi szépről.

*

Nem csupán sajtótörténeti érdekesség volt az egyik előadás témája, noha az is. Az előadó időben 1944 őszéig vezetett vissza, amikor hatvanezer dél-erdélyi magyar értelmiségi került gyűjtőtáborokba, köztük demokrata meggyőződésű írók, újságírók, ügyvédek. Egyik tábor az olténiai Tîrgu-Jiu városában volt, pontosabban a háború kitörése óta létező táborba, a szabadon engedett antifasiszták helyébe magyarok kerültek, a fasizmus elleni harc ürügyén. Az, hogy ebben a táborban 1944 végén és 1945 elején kéziratossá magyarságok jelentek meg, örökre a feledés mélyén marad, ha Pongrácz P. Mária, akkoriban a *Szabad Szó* főszerkesztője nem pillantja meg Szerényi István temesvári nyugdíjas újságíró házában a különös „gyűjteményt”, és – mivel életében nem adta ki a kezéből – Szerényi halála után nem jegyzeteli ki a lap cikkeit, verseit, közleményeit. Három száma jelent meg e kéziratossá magyarságnak, mindegyik más címet viselt, mégpedig a szabadon terjesztett, demokratikus magyar napilapok címére utalva: *Zsilvásárhelyi Déli Hírlap*, *Zsilvásárhelyi Szabad Szó* és *Zsilvásárhelyi Népi Egység*. A kézzel másolt lapokba Kacsó Sándor írt vezércikket és verset, Vita Zsigmond irodalmi eszme-futtatást – éppen Petőfiről, a szabadság költőjéről! – dr. Fodor József, a *Vásárhelyi Találkozó*n részt vett temesvári lelkész a népek közti békéről értekezett, dr. Puhala Sándor a nyelvművelés fontosságát emelte ki (a lágerben!) Még képzőművészeti anyagokat, rajzokat is találni a kéziratossá magyarságban, Hajós Imre csendéletét meg Szappanos Gy. üvegablak-vázlatát: zárkában vergődő, a kitöréshez még nem eléggé erős békegalamb ábráját.

*

- A tudományos, műszaki témákat maga a közönség igényli - mondta dr. Matekovits György. - Alighanem nálunk él most a legtöbb magas képesítésű erdélyi magyar műszaki értelmiségi. Legalább annyian, ha nem többen, mint Kolozsvárott. A *Hét* munkatársa egyszer felsorolta azokat a temesvári magyar műszaki értelmiségieket, akiket illendő lenne bemutatni az olvasóknak. Negyven nevet említett. Többen vannak.

- Szakmájukat anyanyelven is olyan jól elő tudják adni, mint románul?

- Valamennyien olvasnak szakirodalmat magyarul, ha hozzájutnak, meg, persze szépirodalmi műveket. A szabadegyetemi előadásokat is azért vállalják, hogy magyar nyelvismeretük, kifejező készségük a szakmájukban is tökéletesedjék.

Régi vitám jut eszembe egyik kollégámmal, aki szerint az anyanyelvre az intelligencia alsó fokán állónak van szüksége, mivel az illető másként nem érti meg maga körül a világot és a maga szakmai problémáit. Lám, az intelligencia magas vagy legmagasabb fokán éppolyan belső igényi, önkifejezési vágy, törekvés az anyanyelv használata!

- Temesvárott mekkora közönséget vonz a *Kisenciklopédia*?

- Több mint százán hallgatják végig előadásainkat. Mostanában. Kezdetben negyedennyien sem voltak.

- Foglalkozás és életkor szerint?

- Legtöbb az értelmiségi, aztán a nyugdíjas, utánuk következnek a fizikai munkások. Életkor szerint kevés a fiatal. Noha van néhány hűséges hallgatónk közülük is. De ne feledd, a temesvári fiatalok két másik körbe is eljárhattak, a *Látóhatár* üléseire és a *Thália* együttesének műsoraira.

Mindenképpen fiatalos merészség kellett színjátszó csoportot alakítani műkedvelőkből, olyan nagyvárosban, amelyben három állandó társulat játszik magyarul, románul és németül, van opera és filharmonikus zenekar. Csakhogy a *Thália* egész működése során mindig valami mást képvisel, mint a hivatalos színházak. A *Kritérium Forrás* sorozatáról elnevezett irodalmi nemzedék eszményeit, gondolatait szóaltatta meg. A „tháliások” versműsoraikkal valóságos iskolát teremtettek, középiskolás magyar diákok gyakran keltek versenyre a főiskolásokkal az új költészet befogadásában, a népi kultúra elmélyült megismerésében.

Egy vetélkedő idéződik fel bennem, a televízió nyilvánossága előtt folyt. Temesvári magyar diákok „feleltek” népdalból, népismeretből, s ami ezekhez kapcsolódik. Eladdig úgy képzeltem, hogy az erős urbanizáció, a négynyelvű környezet, amelyben a bánsági magyarság él, szórványként, méghozzá főként városi szórványként, sok mindent kimosott az emlékezetből és a szívekből. Aztán kiderült, hogy ez a nagy múltú város frissen, szépen, egyszerre „népin” és „urbánusan” viseli a jelen történelmét. Csengett a népdal, népismeretből röppenek az okos feleletek. A temesvári magyar diáklifalagság a népi műveltség szépségeiben merítkezett meg egy Bartók-gyűjtötte székely népdal révén, és ugyanakkor önnön sorsával, példájával bizonyította, hogy ez a népi kultúra a modern ismeretekkel és a demokráta humanizmussal ötvöződve élhet és éltethet igazán. Távoli szemlélőként örömmel ismerkedtem Temesvár méltó hagyományával, magyar, román, német, szerb tanulságaival, s akkor értettem meg igazán Méliusz Józsefnek, a Bánság költőfiának lankadatlan óvását, figyelmeztetését, hogy a Bánság mennyire fontos lehet nekünk, valamennyiünknek, és hogy mi mennyire fontosak lehetünk a Bánságnak. Ezt az üzenetet váltotta életté a *Thália*, s a köréje tömörült, vele összenőtt ifjúság.

Az *Ifjúmunkás*, az ifjúság lapjaként nyomon kísérte a *Thália* múltját, az együttes 15. évfordulóján pedig a lap munkatársa, Gergely Tamás összegezte az együttes sikereinek nyitját. A csoport irányítói mindig lelkes és alapos felkészültségű művészegyéniségek voltak, Vértes József, Csercsnyés Gyula és Mátray László. Második oknak találta Gergely Tamás a temesvári magyar diákok sajátos helyzetét, amely kialakította az igényt az amatőr színjátszás iránt. A közönséget pedig mindig jól megválasztott darabokkal, versösszeállításokkal fogták és tartották meg. A *Thália* kezdetben a romániai magyar drámairodalom kísérleti darabjaira összepontosított, amelyeket az itteni hivatásos együttes mellőzött. Később a klasszikusok felé fordultak, ekkor már biztos közönségük volt. Ezzel párhuzamosan mindig műsorukon tartották a versösszeállításokat. „Jellemző a temesvári amatőrökre a biztonság, amellyel felismerték az értékeket: a Szilágyi Domokos, Király László, Kenéz Ferenc, Egyed Péter verseiből készített

műsorok máig emlékeztetnek. A *Tháliának* az önművelés mellett másik fontos szerepe éppen ebben áll: felhívni a figyelmet a kiemelkedő irodalmi alkotásokra, közvetíteni az alkotó és a befogadó között. Más szóval: meghatározni önnön helyük, és életmodellt ajánlani korosztályuk tagjai számára.”

Matekovits György egyetemi szobájában beszélgetünk.

– Kedves Gyurka, miért változtattatok 1989 után nevet és jelleget, hiszen a *Kisenciklopédia* soha nem volt a diktatúra kiszolgálója, sokkal inkább az üldözöttje.

– Szó sincs arról, hogy a „múltunkat” megtagadtunk volna. De megváltozott a kisebbségi magyarság egész művelődési élete, jellege, igénye. A rejtjelezett utalások helyett a nyílt szókimondás ideje jött el.

– Legalábbis egyelőre...

– Remélem, végképp. A közönségünk azt várja el tőlünk, hogy pótoljuk be, ha lehet, mind a nyolcvan trianoni esztendő mulasztásait. Fel kell vállalnunk a bánási magyarság egész demokratikus hagyományát.

– Elsősorban az Ormós Zsigmondét. Erre következtek az új elnevezésekből.

Matekovits György dr. az Ormós Zsigmond Irodalmi Társaság elnöke, egyben az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület megyei vezetője: – Úgy érzem, hogy Ormós Zsigmond a mai bánási magyarok legnagyobb elfeledettje. Mindeddig nem tartottuk a mi hagyatékunknak az örökségét. Nem ismertük eléggé. Az erdélyi/romániai magyar irodalmi tudat már régen felfedezte életművét és beépítette a maga szellemi hagyományai közé. Benkő Samu, a székhely művelődéstörténész tett ezért a legtöbbet. Már 1976-ban kiadta a *Kriterion*nál, ma különösen hangzó címmel Ormós alapvető munkáját: *Szabadelvű levelek vagy demokrat labdacskok aristocrat görös ellen*. Hiába őrzik a mű kéziratát itt, Temesvárott, az Állami Levéltárban, jó néhány más művének fogalmazványával együtt, eddig csak halott örökség lehetett számunkra.

– Külön engedély nélkül most sem lapozgathatók.

– Nem, de most már tudatosodott, hogy itt vannak a kéziratok, lehet hivatkozni erre is, meg alispáni és főispáni tevékenységére Temes megyében, a temesvári múzeumok, egyáltalán a délvidéki múzeumhálózat korszerű kiépítésére, művészettörténeti dolgozataira, és hivatkozhatunk nem utolsósorban bukaresti utazására, látogatásaira a numizmatikus Dimitrie Sturdza belügyminiszternél, a nagy művészetpártoló Mihail Kogălniceanunál. Ormóst éppen művészettörténeti munkásságának elismeréseként választották a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává.

„1866-ban megválasztották Temes Vármegye alispánjának, majd 1871-ben főispán lett. Ki-nevezését kommentálva a napi sajtó azt emeli ki legfőbb érdeméért, hogy hivatali ideje alatt »az általa kormányzott megyében, ahol pedig magyarok, németek, románok, szerbek, bolgárok vegyesen laknak, nemzetiségi súrlódások éppen nem fordultak elő«. Programbeszédében is kiemelte, hogy fő törekvésének tekinti a békeség fenntartását a megye különböző nyelveket beszélő lakosai között, mert erkölcsi parancsnak tartja a maga számára, hogy az embereket ne nemzetiségük, hanem magatartásuk szerint ítélje meg, és bünt követ el, aki az egyik »nemzetiséget a másik rovására kegyeli«. Az ifjúkorában magáévá tett szabadelvű eszmék jegyében jelöli ki követendő irányvonalát: »Megyéink sajátos helyzetét, amelyben a vallásfelekezeti és nemzetiségi oly nagy változatosságban, de örvendetes egyetértésben testvériesen megérnek, eljárásaimban mindenkor figyelembe veendem, s ezen egyetértést nemcsak megtartani, hanem lehetőleg öregbíteni törekedni fogok.«

Mint a megye, majd 1875-től Temesvár város főispánjának is, bőséges lehetősége kínálkozott, hogy megvalósítsa régi terveit és létrehozza a Bánág korszerű művelődési intézményeit. Történelmi és régészeti múzeum-társulatot szervezett, melynek fő feladatául szánta a Bánág múltjának feltárását, fellelhető művelődési javainak összegyűjtését és megőrzését. Maga is részt vállalt a kutatómunkából, s értékes műtárgyak, könyvek adományozásával serkentette a múzeumi gyűjtőmunkát. Végrendeletemben pedig jelentős pénzüsszeget rendelt a társulatnak.

Gazdasági téren sokféle kezdeményezés fűződik nevéhez. Jelentős szerepe volt a gazdasági egyesület munkájának irányításában, a városi élet korszerű intézményeinek megteremtésében.

A színjátszás, a képzőművészeti tevékenység, a rendszeres zenei élet és a sajtó mind-mind támaszra lelt benne. Anyagi áldozattal, okos intézkedésekkel és sok-sok írással mindig megtalálta a módját, hogy a művelődés egy-egy pászujában előrelendítse az alkotó tevékenységet, és az élő kapcsolat létrejöttét segítse a művészek és a közönség között. Soha nem feledkezett meg arról, hogy mint ifjú, milyen sokat köszönhetett az irodalom, a színjátszás jellemformáló erejének és hogy az önkényuralom éveiben Itália csodálatos szobrai és festményei láttán bizonyosodott meg a szépségteremtés emberi hatalmáról." (Benkő Samu: *Ormós Zsigmond ifjúsága és irodalmi munkásságának kezdetei*, 1977.)

Ormós Zsigmond örököséiként a Társulat tagjai ugyanezt teszik, amit a nagy művelődésszervező tenne, ha ma köztük élne. Emléktáblákkal jelölik meg jeles magyarok egykori lakásait. Megkeresik a temetőekben a nagy elődök sírját. Lefényképezik a sírköveket, és ezekből a képekből albumot készülnek kiadni. Rendbeteszik az elhanyagolt sírokat, köztük az Ormós Zsigmond testi-lelki barátjának, Vukovics Sebőnek a sírhalmát Beregszó faluban.

„Vukovics Szabás nálamnál két idősb kor- és tanulóársammal kötött szoros barátságom kezdete tanuló korszakomra, megszakadása pedig az 1849. évi gyászelemlékeztető korszakra esik, midőn én börtönbe kerültem, barátom pedig életveszéllyel önkéntes számkivetésre jutott. A tudomány s a politika tanait ugyanazon forrásból merítettük. Együtt jártunk Temesvárott iskolába, s azután 1834. évben mint Temes vármegye közgyűlésileg választott irnokai az országgyűlésen is együtt voltunk. Végre Temes vármegye közgyűléseiben ugyanazon egy küzdőtérre léptünk síkra politikai meggyőződésünkért, melyet Wesselényi és Kölcsey elveiből merítettünk.”

A bánsági szerbek nem érzik a maguk hagyományának is a Vukovics Sebő örökségét? Nekik ez a név és ez az életpálya nem mond semmit. Pedig a Fiumében született politikus szerb földbirtokos család sarja volt, és szerbségét nem tagadta meg soha, a szabadságharc idején délvidéki főköormánybiztos, akit az osztrák hatóságok távollétében halálra ítélték.

Az Ormós Zsigmond Irodalmi Társaság taglétszáma mintegy 150, de ennél sokkal szélesebb körben figyelnek rájuk. Egyebek között 80 előadásból álló gárdájuk van, amelynek tagjai a magyar líceumban lépnek a közönség elé. Történelmi és különösen helytörténeti témáikat, amelyek a temesvári egyetemista körök tevékenységét jellemezték, nem ejtették, hanem bővítették. Szabadon szólnak minden érdemes kérdésről, az Árpád-ház királyairól vagy arról, hogy milyen is volt a Gyár város 90 évvel ezelőtt.

Emléktábla Kós Károly szülőházán a Józsefvárosban. Bolyai-szobor avatása 1998-ban (együtt Turó Tibor akadémikussal) a Klapka-emléktábla elhelyezése 1999-ben. Évekig tartozó huzavona után, 1999. november 6-án sikerült a temesvári magyarságnak kétnyelvű emléktáblát elhelyezni a hajdani Szent György tér, ma Praporgescu utca 2. szám alatti szülőházán. Szegedi és aradi történészek beszéltek az avatáson. Tudományos ülésszakot rendeztek, amelyen azonban egyetlen román történész sem tartotta fontosnak megjelenni. Noha a 48-as magyar emigrációban éppen Klapka volt a legkövetkezetesebb hirdetője a magyar-román kibékülésnek.

„Félő, hogy a Klapka-emléktábla története itt még nem ért véget – írta 1999. november 12-én a Heti Új Szó. Az ARNEP temesvári szervezete, Valeriu Tabara elnökkel az élen kijelentette: mindent megtesznek az emléktábla eltávolítása érdekében. A sors úgy hozta ugyanis, hogy a Románok Nemzeti Egységpártja (PUNR) éppen a Klapka-ház egyik jelenlegi társbérelője.” Már az avatás uláni napon támadást intézett az egységpárt félhivatalos lapja, a Renasterea Banateană az emléktábla felavatói ellen, és Klapkát „teljesen ismeretlen magyar tábornoknak” nevezte. Majd néhány nap múlva, éjnek sötétjében, „ismeretlen tettesek” az emléktáblát darabokra törték.

Temesváron, „a tolerancia” városában!

– Igen, leverték a táblát – komorodott el Matekovics György. – Mi meg feltesszük újra.

- Van kitartásotok az egyenetlen harchoz?
- Kell, hogy legyen.
- És erőtök?
- Néha az is akad.

Elmosolyodik. Ha a szükség úgy hozza, „fenyegetőzni” is szoktak. Azzal, hogy a Svájc-ból ajándékba kapott négy trolibuszt visszaviszik. Mert azt a barátság jegyében hozta Ormós Ajtony, a hajdani művészettörténész-politikus, családjának Svájcban élő leszármazottja. Ő az Ormós Zsigmond Irodalmi Társaság legfőbb támogatója.

- Ajtony a keresztneve?
- Lehette-e ennél ősbibb magyar név a Bánságban? Ajtony és Csanád csatájának színterén.

Beke György

A régi karácsonyok emléke Száron

A Vértes és a Gerecse tövében elhelyezkedő, római katolikus vallású svábok lakta településen a december 24-e *szenteste*, Jézus születésének napja, karácsony első napja 25-e, amit a szári és környékbeli falvakban a svábok, *Heiliger Tag*nak, *szentnap*nak neveztek, 26-a pedig a *karácsony második napja*. Egyházi ünnepük volt, amire talán jobban, de feltétlen másképp készültek, mint a búcsúra.

Szentestére minden házban állt a feldíszített karácsonyfa. A karácsonyi szokások közül a második világháború előtt is a karácsonyfa-állítás volt a legáltalánosabb. Valószínű nem volt ház egyik faluban sem, ahol ne lett volna karácsonyfa. Leggyakoribb volt a lucfenyő, mert ezt – bár tiltott volt akkor is – a falut körülvevő erdőről hozták, nem került pénzbe. A díszek a ma is használatos szaloncukor, alma, dió, kevés színes dísz, csillagszórók és gyertyák voltak, amelyeket először szentestén, utoljára pedig vízkeresztkor gyűjtöttek meg. Sok háznál a szaloncukrot otthon főzték és csomagolták. A háború alatt általánossá vált, mert nem lehetett vásárolni. A diót ezüstszerű kályhafestéssel színesítették. A karácsonyfa díszítése különböző házaknál, különbözőképpen történt. Volt, ahol a felnőttek a gyerekeket ebből kizárva díszítették a fát, mondván nekik, hogy ezt a Jézuska hozta. Mások a Betlehemesekkel vitették be a feldíszített karácsonyfát, akik azt mondták, hogy velük küldte a Jézuska. Volt, ahol a család felnőtt tagjai a gyerekekkel együtt díszítették, s amikor készen lettek azt mondták, hogy ez a Jézuska ajándéka a családnak. Mindenesetre a karácsonyfavárás nagy izgalmakkal együtt járó, örömteli esemény volt. Ajándékot általában csak a gyerekek kaptak, de boldog karácsonyt a családtagok kívántak egymásnak.

A falu egyes részein kora délután már elindultak a *Christkindlich-ek* (betlehemesek), hogy az éjféle mise kezdetéig lehetőleg minden házba bebocsátást kapjanak, és hírül vigyék Jézus születését. (A betlehemesre fordítás nem pontos, de a szónak magyar megfelelője nem létezik.)

A fiatal családokhoz igyekeztek előbb, hogy azok még az estharangszó előtt eljussanak valamelyik nagyszülő házához, ahol együtt ünnepelték Jézus megszületését. Az esti ima harangszó elhangzása után Száron megszólaltak a pásztorok kürtjei és a kondás kolompja. Elfújták az imát, majd elindultak és házról-házra menve (a gazdák pásztorai a gazdákhöz, a zselléreké a zsellérekhez, a kondás pedig azokhoz a házakhoz, ahonnan disznót hajtottak a kondába) elsőnek kívántak békés, boldog karácsonyt. Ezért kalácsot, bort, néha kolbászt vagy más ételt kaptak. Nekik éjfél előtt ezt be kellett fejezni, mert a mise idején nem is illett házakhoz menni.

A szenteste (az egész napot szentestének mondák) böjti nap volt. Ebédre általában olajjal berántott, vagy rántás nélküli bablevest ettek. A szomszédos Újbarkon tejfeles krumplilevest és krumplis pogácsát (krumplis flutnit) volt szokás ebédelni. A vacsora Száron mákos tészta volt. Éjféle mise után megszűnt a böjt, és ennek megfelelően étkeztek. A legtöbb helyen ekkor

főtt füstölt kolbászt ettek száraz tormával és/vagy kocsonyával. Vacsora után a családok beszélgettek, malmoztak, pörgettyűs játékot játszottak, az éjféli misére várva. A felnőttek majd mindannyian elmentek az éjféli misére, a gyerekeknek ez megengedett volt, de nem kötelező. A fiatal házaspárok általában vissza sem jöttek már az éjféli mise után a nagyülőkhez, hanem egyenesen hazamentek, és az éjféli vacsorát már otthon fogyasztották. A kismise másnap reggel 8 órakor kezdődött. Ide főleg a háziasszonyok mentek, mert nekik a nagymise ideje alatt kellett a szentnapi ebédet megfőzni.

A szentnapi reggeli a legtöbb helyen tejeskávéből és kuglófból állt. Ez rangos étkezés volt, hiszen a kuglófban a cukor és mazsola is drága volt. A karácsony ellenére a feketekávé maláta-kávéből készült, mert a szemes kávé is drága volt.

A szentnapi ebéd általában a következő volt: tyúkhúsleves, vagy más húsleves házi cérnametélttel. Külön, levesestálba került a kristálytisza, aranysárga színű leves az asztalra, beletéve annyi cérnametélttel, amennyi várhatóan elfogyott. Külön edényben tálalták a főtt húst, amit leves után paradicsomszósszal vagy leveses ecetes tormával fogyasztottak. A sárgarépat és a petrezselyemgyökeret vagy a levesestálban vagy pedig külön tálban tálalták. Ezt követte a rántott csirke, a rántott és sült disznóhús, amit valamilyen krumplis körettel, rizszel, dinszelt káposztával és savanyúsággal (ecetes uborkával, ecetes paprikával, friss káposztasalátával vagy csalamádéval) tálaltak. Voltak házak, ahol második fogásnak a *töltött* – vagy *húsos káposztát* tálalták, ami némileg különbözött a Magyarországon ismerttől. Sertésbordából, hasalijából és lapockából pörköltet készítettek, amit félig megfőztek, majd belerakták a házilag savanyított káposztát. Amikor az már majdnem megpuhult, belekerült a húsos gombóc, majd a legvégén a fehérgombóc, ami jellegzetes svábos étel volt. Ez különleges ízt adott a káposztának. Volt, aki az oldalast füstölve tette az alappörköltbe, az még gazdagította az ízeket. Akadtak háziasszonyok, akik külön vigyáztak arra, hogy zsíros hús is legyen a pörköltben, mondván, hogy e nélkül nem káposzta a káposzta. Az ital bor és szóda, illetve – a gyerekek részére – házilag készített málnaszörp, bodzaszörp vagy meggyzörp volt. Ekkorra a boros gazdák már elvégezték az első borfejtést, tehát már szép tiszta, állászó bornak örülhettek. A gazda az első pohárral feltartotta a világosság felé, ezzel felhívta a család többi tagjának figyelmét borának a küllemére, a tisztaságára, a szépségére. A gazda rendkívül büszke volt a borára, nem csupán szerette, holott Szár nem volt jó bortermő vidék. Mindmáig nem is alakult ki magas szintű bortermelési kultúra. Akkoriban főleg a nova és az otelló szőlőt termelték a faluban.

Száraz és töltött sütemény volt ezen az ünnepen is. Száron nem hiányozhatott karácsonykor sem a löbbséle torta. A torták között a legrangosabb értékűnek a csokoládés számított. Karácsony jellegzetes süteménye a *mákos* és a *diós bejgli*.

Karácsonykor nagyon ritkán voltak ebédelő vendégek, mert ez családi ünnepnek számított, mindenki otthon maradt ebédelni a szűkebb családi körben. Gyakori volt akkor, hogy ebéd előtt az asztal körül ülők felálltak és németül imádkoztak. Az imát általában a házigazda (édesapa) kezdte el. Az asztali imát evés előtt és evés után kevesen ismerték és imádkozták.

Tischgebet (asztali ima): Vor dem Essen (étkezés előtt). Aller angen warten auf dich, o Herr und du gibst ihnen Speise zur richten Zeit. Segne uns und diese Gaben, die wir von dir empfangen haben. Vater unser, der du bist in den Himmel, geheiligt werde dein Name. Zukomme uns dein Reich, dein wille gescheh wie im Himmel also auch auf Erden. Gib uns heute unser tägliches Brot, und vergib uns unsere Schulden, wie auch wir vergeben unsern Schuldigern. Und führe uns nicht in versuchung, sondern erlöse uns von dem übel. Amen.

Nach dem Essen (étkezés után): Dier sei, o Gott, für Speis und Trank, für alles gute Lob und Dank! „Vater unser... usw“

Ebéd után nemsokára jöttek a vendégek, akik a közeli rokonok (nagyszülők, keresztszülők, testvérek) voltak. A keresztszülők ilyenkor adták át a keresztyegeknek szánt karácsonyi ajándékot, ami általában egy-egy csokoládéból, szép almából és narancsból tevődött össze. Nagyon ritkán játék is került az ajándék közé. A házigazda, aki legtöbbször a keresztszülők gyermekeinek volt a keresztapja, ugyancsak most adta át hasonló ajándékát.

Kezdődött a beszélgetés (jól és jókat tudtak egymásnak mesélni), a borozgatás és a süteményezés. A gyermekek legtöbbször kimehettek szánkózni, mert akkor karácsonykor szép és sok volt a hó.

A rokonvendégek úgy mentek haza, hogy még sötétedés előtt ők is meg tudják etetni az állatokat. Az etetésre karácsonykor is ugyanolyan nagy súlyt fektettek, mint a téli hétköznapokon. A gazdagabbaknál, ahol férficseléd is volt, a legtöbb helyen – a gazda jelenlétében és közreműködésével – ő etetett. Itatás után a család vacsorázni tült az asztal köré. A vacsora általában úgy volt időzítve, hogy erre az esti harangszó elhangzása után kerüljön sor. Az esti harangszó kezdetekor a család félhangosan „Gelobt seist Jesus Christus“-al (Dicsértessék a Jézus Krisztus-al) köszönt. A vacsora (leves nélkül) a déli maradék valamelyike volt, vagy – ez volt talán a gyakoribb –, jobb, változatosabb téli vacsorát, füstölt kolbászt, disznósajtot, kocsonyát, vagy sült hurkát, sült krumplival tálaltak. A bor természetesen most sem hiányzott.

A rövid vacsora utáni családi beszélgetés most sem maradt el, de ezen a napon azért mindenki sietett az ágyába, hiszen előző nap, a szentestén 2-3 óraker fektüdtek.

Karácsony másnapján, ami a háború után is munkaszünetes egyházi ünnep maradt, a reggeli megegyezett a szentnapiéval. Az ebéd is az akkori maradékból tevődött össze úgy, hogy a bepanírozott húst aznap sütötték ebéd előtt. A vacsorát ugyancsak hasonlóan az előző naphoz oldották meg. Karácsony második napján a család ismét elment látogatóba az egyik rokonhoz. (Christbaum anschauen = karácsonyfát megnézni.) A kocsomák ezen a két napon nem számíthattak nagy bevételre, mert ilyenkor nagyon kevesen tértek be egy-egy fröccsre.

Az idősebb asszonyok sötét anyagból készült szári, sváb népviseletben, a leányok világosban, a férfiak sötét csizmaruhában, mellényben, keményszárú csizmában és begombolt fehér keményített ingnyakkal mentek a templomba. Az asszonyok fekete berliner kendőben, a férfiak pedig perzsagalléros fekete rövid kabátban jártak. Karácsonykor a templomba menet a legszébb ruhát illett és kellett felvenni. A férfiak télen-nyáron hosszú alsónadrágban voltak, mondván rövidhez nem áll jól a felsónadrág. Az asszonyok és a leányok fekete pántos félcipőben jártak nyáron, télen pedig magas szárú fűzős cipőben és patentharisnyában. A fiúk télen és nyáron magas szárú cipőt és barna vagy szürke patentharisnyát hordtak.

Genczwein Ferenc

Karácsonyi megéneklés Moldvában

A köszöntő gyerekek az ablaknál állnak meg az udvaron, és ott énekelnek, sajnos, egyre gyakrabban már csak románul. Klézsén a karácsonyi köszöntő előtt a következőt éneklük:

„*En nyakamba nyúlék
Piti kucát fogék,¹
Ó te piti kuca
El sze velom rázba!
Akkor a hó hátára
S akkor a szarkák szájkiba.
Eljőve két szarka
Úgy megküzgyék válik
Mind két erős bika
S egy bekkincs kariiba.
Egy paripát lelék
Annak a négy lábát
Retekvel patkolják,
De a zabot s árpát
Nemigen kiálcsák,
De a cigányos táncot
Ügyesen kiállják.
Hallod-e barátom
Mondd meg, honnan jöttél,*

*Hogyan mertél ajtómon
Nagy bátran dörgetni?
Látod, ez kirátnak
Haragjába jöttél
Millió császárnak
Parancsára jöttél.
Hallod-e barátom
Szállást nem adhatok
Vendégjeim vannak
Kirái és császárnak,
De még ezek után
Többeket es várok.
Hallod-e barátom:
Kösziklába es van engedelmesség
Pogánynál es van
Sűrű nemzetség,
Hát néked
Hogy nincs kegyesség?
Szállásikra aggya Isten!*

¹ Piti kuca = kicsi kutya = bolha.

Indulnak be a házba, énekelnek: „Nagykarácsony éjszakáján”, utána:

*Szudom Szent Jánosnak
Három Szent Kalácsa,
Ollan szép tanácsa vót
Mind e jó kalácsa vót!*

Dicsértessék Jézus!

*Mik kicsikék vagyunk
Szólani se tudunk
Méges ez Istennek
Dicséretit mongyuk!
Szállásikra!*

S ezzel kaptuk el a kalácsot Karácsonykor, s szaladtunk más házhoz.²

Adatközlő: László Anti 60 éves klézsei férfi, 1992. október 22-én.

Csoma Gergely

HÍREK

Gróf Serényi Béla szobra Putnokon

Évtizedek óta üresen állt Putnok város főterén egy szobortalapzat. Üresen, mert 1947-ben értelmetlenül, barbár módon egy traktor segítségével ledöntötték a rajta lévő gróf Serényi Bélát ábrázoló életnagyságú szobrot, melyet a település lakói közadakozásból állítottak 1929-ben tiszteletük és hálájuk jeléül, Serényi halálának 10. évfordulóján.

A szobor ócskavasként bizonyára valamelyik kohászati üzembe került. Putnok polgárai szívük mélyén ebbe egy percre sem nyugodtak bele. Tudta ezt Tamás Barnabás a város jelenlegi polgármestere, aki már évekkel ezelőtt kezdeményezte, hogy a gróftól ábrázoló szobrot újra öntessék. Tamás Barnabás elsősorban azt nézte, hogy mit tett Serényi Béla Putnokért és az orszáért. Az új szobor elkészült, 2000. május 20-án avatták fel. Az ünnepi beszédek, méltatások elhangzása után koszorúk és virágok sokasága került a szobor talapzatára.

Putnok történelme szorosan összefonódott a Serényi családdal, mely 1518-ban nemességet kapott II. Lajostól, majd 1653-ban grófi címhez jutott. Putnokra Orlay Miklós halálát követően került a család. Orlay Borbála Serényi Andrásához ment feleségül, és peres úton megváltással visszaszerezték a kincstártól a várat és az uradalmat. Serényi Alajos gróf 1834-ben a vár köveiből kastélyt építtetett, amit fia gróf Serényi László 1860-ban kiegészített.

Gróf Serényi Béla 1866-ban született. Liberális szellemiségét igazolja, hogy polgári családból választott házastársat. Putnokról egy percre sem feledkezett meg. 1912-ben készült el az Állami Elemi Iskola, a mai gimnázium épülete, amit Serényi Béla 10 000 koronával támogatott. 1913-ban Kertgazdasági Iskolát létesített, amelyhez területet adott. Ebből nőtte ki magát a Felső Leánynevelő és Gazdasági Tanácsadó Intézet, amely ma középiskolának ad otthont. 1915-ben polgári iskola alapítását határozta el, ennek érdekében a legjobb szántóföldjeit adta el. Évente sok-sok szegény gyerek felruházását, ingyenes étkeztetését tette lehetővé jövedelméből. A három iskolán kívül 1913-ban létrehozta a Járásbírószágot, amely ma kollégium. Megépíttette Eger–Putnok vasútvonalát és lehetne tovább sorolni a nevéhez fűződő létesítményeket, értékeket. Gróf Serényi Béla, Putnok „Széchenyije” 1919-ben távozott az élők sorából.

Kerékgyártó Mihály

² A közölt verses szövegben nem nehéz felismerni az Erdélyben ma is sok helyen élő Betlehemes-játék emlékét. Az egykor nyilván dramatikus játékként előadott szövegnek már csak a maradványa él ebben az énekben. Domokos Pál Péter Onyesten gyűjtött Betlehemes-játéka (Moldvai magyarság 5. kiad. Bp. 1987. 495–498. old.) mellett a Csoma Gergely által itt közreadott szöveg annak bizonyítéka, hogy ez a népszokás valamikor ismert volt a Szeret mentén is. (Szerk.)